

ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ РЕАЛІЯХ ПОСТМОДЕРНУ

У статті проаналізовано трансформації української народної художньої культури в просторово-часових реаліях постмодерну. Показано, що сучасна українська народна художня культура – це оригінальний синтез різних інтерпретацій народних традицій. Доведено, що в дискурсі розвитку актуального мистецтва значних змін зазнають структура і функції народної художньої культури, спостерігається деяка підміна фольклорної дії видовищем, що в цілому відповідає нинішній соціокультурній ситуації "візуального повороту".

Ключові слова: українська народна художня культура, постмодерн, хронотоп, народні традиції, трансформації, актуальне мистецтво.

The article analyzes the transformation of Ukrainian folk art culture in the space-time realities of the postmodern. It is shown that the modern Ukrainian folk art culture is an original synthesis of the various interpretations of folk traditions. However, in the discourse of contemporary art are undergoing significant changes in the structure and function of folk art and culture, there is some substitution of folklore action spectacle that is broadly consistent with the current socio-cultural situation of "visual turn".

Keywords: Ukrainian folk art culture, postmodern, time-space, folk traditions, transformation, contemporary art.

Українська народна художня культура епохи постмодерну розвивається в умовах деконструкції звичних моделей простору і часу. Постмодерн знімає класичні опозиції хаосу та космосу, елітарного і масового, сакрального та профанного, минулого та майбутнього, своїх і чужих, Центру та Периферії. На зміну моністичній єдності Софії та модерному дуалізму Героя та Тіні приходить актуальна культура з її плюралізмом, релятивізмом, симулятивністю, деонтологізацією, віртуалізацією, ризомністю, мозаїчністю та "кліповою" свідомістю. Руйнування хронотопу торкається його онтологічних засад і зумовлює пошуки нових зображувальних засобів, якими стають мультимедіа. Кіберпростір (наприклад, сюжети відеоігор) стає цариною реалізації нового міфу та відтворює архетипні структури священного часу, Золотого віку, ініціації Героя, притаманні для нової чарівної казки у віртуальній оболонці. Отже, культура під впливом необхідності модернізації культурного і мистецького просторів та стрімких змін у потребах суспільства зазнала і надалі зазнаватиме суттєвої трансформації. Як зауважує В. Шейко, "сучасний етап розвитку культури характеризується низкою кризових феноменів і тенденцій" [10, 8] національно-культурного і глобального масштабу, які торкнулися усіх сфер сучасного суспільного буття. Швидкість і складність культурних процесів, що відбуваються сьогодні в світі, вимагають принципово нових способів орієнтації в культурних моделях дійсності, своєрідного їх опанування. Адже, культура, як "міра людського в людині" [9, 126] представлена цінностями, які створюють національну культурну ідентичність. Остання ж виступає фактором захисту і стабілізації аксіологічних орієнтирів людини, становить основу засвоєння нею взаємозв'язку теперішнього, минулого і майбутнього.

Значними соціально-політичними зрушеннями характеризується перехідна доба, демонструючи драматизм і неоднозначність процесів, що відбуваються в суспільній життєдіяльності, породжуючи відчуття кризи й нестабільності, зумовлюючи напружені пошуки та спричиняючи інтенсивне бачення нового, модерного. Ці процеси впливають на художню культуру як оригінальну форму творчого відображення дійсності та на художній час як специфічну його форму і особливий спосіб існування мистецтва у просторово-часових реаліях постмодерну [7, 107].

Художній час найбільш насичених та суперечливих перехідних періодів історії характеризується помітними змінами у співвідношеннях між формами та рівнями художнього мислення, перегрупуванням естетичних ознак, появою певних прикмет та особливостей. Специфіка перехідності найвиразніше проявляється у відкритості культури проміжних (переходових) періодів і відзначається підвищеною активністю, а також незалежністю і самостійністю культурних контактів, зокрема свободою й привіллям дій окремих творчих особистостей. Відіграючи роль своєрідного остову художньої реальності світу мистецтва та окремих творів, художній час також є одним із засобів оволодіння соціальним та індивідуальним часом, його віддзеркаленням, творенням, збереженням й перетворенням. Зокрема, в художній практиці ХХ століття перехід від однієї парадигми до іншої охарактеризувався, як зауважує Л. Колесникова, суттєвими змінами – поширенням природної, вільної (монтажної) форми композиції творів, появою безсюжетних, безпредметних, атональних тво-

рів у музиці, абстрактних витворів у скульптурі тощо. Така "всезагальність часу, що реалізується через особливості його існування і функціонування в різних сферах буття" [6] засвідчила не знищення або руйнування художнього часу, а скоріше трансформацію останнього. Хоча тут варто зауважити, що для характеристики особливостей сучасного мистецтва та художнього процесу, крім визначення "трансформація", доволі часто вживаються поняття "зміни", "перетворення" тощо, що пояснюється відсутністю єдиних критеріїв оцінювання таких змін та єдиної точки зору на сучасний стан розвитку культурно-мистецьких процесів, трансформації української художньої, зокрема народної, культури у просторово-часових реаліях постмодерну. Відтак це питання є актуальним.

Отже, мета статті полягає в розкритті трансформації української народної художньої культури в просторово-часових реаліях постмодерну, показі сучасної української народної художньої культури як оригінального синтезу різних інтерпретацій народних традицій, структура і функції яких в дискурсі розвитку актуального мистецтва зазнають суттєвих змін.

Поняття "актуального" мистецтва, або "Contemporary art", яке за кордоном широко використовується для характеристики творів мистецтва, в Україні набирає статусу експериментального, продукуючи альтернативне знання. Загалом у сучасному українському мистецтві переважають неоднозначні тенденції, які є однією з підстав характеризувати актуальне мистецтво як "перехідне", "кризове", "таким, яке перебуває на перехресті доріг свого дальшого розвитку". Зауважимо, що, розглядаючи актуальне мистецтво як динамічний художній процес, необхідно враховувати особливості його функціонування в культурно-історичному контексті, зокрема, в перехідні періоди, коли світ переживає, як підкреслює В. Шейко, "певний критичний період, який визначається як "точка біфуркації", "перехідний вік", доба невизначеності тощо. ...коли відбуваються якісні зміни, що трансформують саму суть політичної системи світу" [11, 175].

З набуттям Україною незалежності ми стали свідками швидкого перехідного періоду в художньому процесі. Динаміка змін 1990-х вплинула на сучасне мистецтво, що підживлювалося новими ідеологемами, новими можливостями й новою енергією multiplicities (множинності) мистецьких практик, які викликали до життя появу в країні принципово нових структур, які раніше не мали місця у радянській ситуації і намагалися обслуговувати мистецькі процеси, котрі пошквлювали темпи культурного розвитку. Втім, ситуація у сучасному українському мистецтві, зокрема руйнація стереотипів і примноження прогресивного творчого досвіду, небачена доти експозиційна активність тощо, не додавала оптимізму його учасникам. Актуальна творчість лишалася маргінальним явищем у загальномистецькому процесі України, оскільки так само гостро стояло питання її легітимізації, себто залучення до офіційно визнаної культури, надання їй релевантних повноважень поряд з традиційним мистецтвом, розповсюдження прогресивного досвіду серед українського загалу. Політка "непомічання" з боку державних структур і небажаність важливих критичних складових рефлексій митців унеможливила формування чіткої соціальної та культурної дійсності країни, відтак не спрацьовувала на формування очевидної культурної ідентичності України в сучасному глобалізованому світі [7, 112]. Українське мистецтво, як і раніше, було практично відсутнє на найважливіших світових мистецьких форумах, а несміливі спроби подолати таку ситуацію і налагодити комунікацію з загальносвітовим креативним ресурсом, примножували конфлікти, демонстрували брак елементарного досвіду входження та участі у глобалізованій арт-системі, як, скажімо, перший український вихід на 49-ту Венеційську бієнале [2].

Поступові структурні зрушення у рамках переходу до нового напрямку, становлення моделі "іншого" мистецтва пов'язані зі зміною в українській суспільно-культурній свідомості балансу пріоритетів між "новим" та "традиційним і стабільним", а також усвідомленням розуміння необхідності вироблення адекватної стратегії у художньому процесі, що відповідала б міжнародним інтелектуальним вимогам і завоювання репутації, аби уникнути небезпеки опинитися на маргіналіях сучасного культурно-мистецького процесу.

Нині спостерігається тенденція щодо інтеграції України у світовий художній простір. Українське мистецтво швидко стає на шлях освоєння нових мистецьких форм і течій. Відбувається переорієнтація мистецтва, його часово-просторової сутності. Цьому сприяла низка чинників: соціально-політичні та економічні потрясіння початку XXI століття, нові відкриття в природничих науках і поява нових видів мистецтва.

Перехід від одного до іншого періоду в сучасному мистецькому процесі визначається специфікою та унікальністю духовної ситуації "межі тисячоліть", яка означена поліфонією художніх напрямів та спроб теоретичного осмислення дійсності. Нині в царині сучасного художнього мистецтва існує плюралізм. Тенденцією є відмова від претензій на абсолютну істинність з боку переважної більшості суб'єктів мистецького процесу, а плюралістичність сучасного художнього мистецтва означає не "занепад" останнього, а період творення нових парадигм у мистецтві. В художньому часі сучасного мистецтва змінюється співвідношення між його формами та рівнями, збільшується питома вага інтерсуб'єктивності, помітною стає авторська позиція. Водночас, руйнування хронотопу, що спостерігається в сучасному мистецтві, торкається його онтологічних засад і зумовлює пошуки нових зображувальних засобів.

У дискурсі розвитку актуального мистецтва значних змін зазнають структура та функції народної художньої культури. На їх зміст впливає перехід від постфігуративної та конфігуративної культур – до префігуративної культури (М. Мід) – культури інверсії у процесі передачі соціального досвіду (тобто зворотного руху трансляції цінностей від молодшого покоління до старшого, а не навпаки, як це прийнято в традиційних суспільствах). Склад типової родини сьогодні – "батьки – діти – діди" – практично відсутній.

Авторитет старшого покоління нині зовсім не такий, яким він був у традиційному суспільстві. Відтак в явній формі маємо виражений конфлікт поколінь. Одна з причин його існування – культурна дійсність, що швидко змінюється, щораз зумовлюючи нові параметри життєвого шляху молоді генерції.

Можна спостерігати довільне нашарування елементів обрядово-ритуальної культури дохристиянських язичеських традицій на релігійні християнські традиції. Також залишається збереженою спадщина святкової культури радянської епохи і принципово нові форми масових свят і видовищ. Кардинально відмінні семіотичні системи синтезуються в єдиній хвилі шоу-культури, що перебиває і переборює усі раніше існуючі. Однак можна доволі часто спостерігати досить небезпечне явище, а саме: підміна щирої фольклорної дії видовищем спеціального спрямування (морального, духовного тощо). З одного боку, видовище є обов'язковою і невід'ємною частиною будь-якої фольклорної форми. Видовищне представлення дає яскравість вражень, заявляє тематику. З іншого боку, видовище – лише одна з діючих форм фольклору, необхідна, але не достатня. Підміна щирої традиції тільки видовищем перетворює активних учасників фольклорної дії в пасивних споглядальників, потенційний об'єкт пропагандистського і психологічного впливу. Видовище – найбільш зручна й активно використовувана форма офіційно-парадних масових дійств, що дозволяє експлікувати через візуальний ряд основні атрибути влади: силу, завзяття, енергію, наснагу, міць, стабільність, ентузіазм тощо. Отже, із модусу вираження самосвідомості народу різні фольклорні форми часом трансформуються в засоби вихолощування духовної сутності народної традиції та анексіоністського (агресивного) впливу на особистість. Засилля ж видовищного початку, в якому відбувається активне використання народних традицій в якості видовищ, перетворюється на тривке знаряддя впливу на формування ідеології мас, подеколи виступаючи одним з прийомів своєрідного маніпулювання суспільною думкою.

Структурна сутність української народної художньої культури є складним і суперечливим процесом побутування творів народного (аматорського) і сучасного мистецтва. В її структуру включаються різні функції і форми, зокрема збереження, вивчення і поширення художніх цінностей.

Важливим є й те, що в умовах сучасної динаміки європейського культурного розвитку саме народна художня культура, сформована завдяки єдності мови, звичаїв, традицій, національної психології, етнічної самосвідомості, уособлює в собі етнодуховну культуру українського народу і як складовий елемент системи цінностей, накопичених на всіх етапах розвитку вітчизняної народної культури, виступає одним із чинників творення національної самоідентифікації сучасного українства. Отже, в українській народній культурі закладений механізм функціонування і збереження культури в цілому, що впливає на зміцнення духовності суспільства XXI ст.

У нинішніх соціально-культурних умовах сучасної України народна художня культура, народна традиція становляться об'єктом споживання, як і всякий продукт масової культури. Як наслідок, за рахунок формування нових традицій, що відбивають драматичні соціальні події на макрорівні суспільних регуляцій і мікрорівнів повсякденних культурних практик відбувається трансформація характеру функціонування різних елементів культури, переосмислення її символів, перевизначення способів культурного спадкування і комунікацій, відносин влади в рамках культурних інститутів.

Охоронцем, джерелом традиційної народної культури, традицій, обрядів, ритуалів є українська провінція, адже народна культура українського народу збереглася скоріше всупереч зусиль держави, ніж завдяки. Саме на периферіях відбувається процес зберігання, відродження і трансляції традиційної культури, фольклору, усної народної творчості, стародавніх промислів і ремесел. Це ті джерела, що живлять і збагачують сучасну культуру.

Масові фольклорні заходи і видовища, як найважливіша складова історії і сучасності культури, невід'ємний елемент соціокультурної системи, при розумному, грамотному підході до цього феномена могли б слугувати підставою соціальної гармонії й інтеграції. Перспективи розвитку сфери вітчизняної народної художньої культури пов'язані з науковим обґрунтуванням основних рис діючої моделі державної культурної політики і розробкою якісно нової системи державного регулювання, адекватної змінам соціокультурної ситуації реалій сьогодення.

Амбівалентністю відрізняються також способи варіативного відтворення фольклорного досвіду. Важливою традицією розвитку української культури, порівняно з високорозвиненими країнами, був і залишається її високий фольклоризм. І хоча за останні роки відбулись позитивні зміни в опануванні населенням фольклору, народних звичаїв, елементів народного декоративно-ужиткового мистецтва тощо, а також те, що сьогодні українці не тільки підтримують етнографічну культуру як таку, а ставлять на одне з головних місць у її опануванні якісний рівень ("відродження української культури в її кращих класичних зразках"), внаслідок потужного розвитку засобів масової комунікації та інформації сучасна культура впливає на архаїчну і традиційну культуру багатьох народів світу. Визнаючи позитивне значення масової культури, зокрема те, що ЗМІ і найсучасніші поліграфічні, телекомунікативні технології дозволили зробити загальним надбанням всі історично відомі досягнення живопису, скульптури, театру, музики, літератури, кіно тощо, констатуємо наявну суперечність між традиційною народною і сучасною масовою культурами – двома полюсами в широкому спектрі міжкультурних досліджень.

Відтак, перспективність розвитку української народної художньої культури залежить від готовності її представників до культурної активності, яка в значній мірі залежить від менталітету, в якому характерною рисою українців багато дослідників називають комплекс меншовартості, утрату націона-

льної гідності. У сфері художньої культури відбуваються найбільш радикальні зміни, супроводжувані специфічними суперечностями. Визначились принципові зрушення в розвитку образотворчого мистецтва постмодерністського характеру, зумовлені історичним принципом синтезу барокової традиції, які породжують новий реалізм. Очевидним є творче піднесення української поезії та симфонічної музики (Л. Дичко, Є. Станкович та ін.). Урізноманітнилися постмодерністські пошуки у театральному мистецтві (Жолдак, Р. Поклітару та ін.). Очевидно, що у всіх видах мистецтва склалась суперечлива невідповідність між потребами переосмислення художньої реальності і відставанням критики. Українська культура в цілому все ще переживає період свого нового становлення, національного утвердження нових цивілізаційних цінностей, модернізаційного і постмодернізаційного структурування. Однак, саме народна художня культура нині набуває все більшої актуальності щодо її вивчення в контексті закономірностей буття та цілісного бачення особливостей української культури, тлумачення її як складової частини загальнокультурного процесу та потреби щодо використання її ексклюзивності, раритетності, унікальності. Залишаються актуальними і проблеми збереження й розвитку української народної художньої культури, а також спільного її існування і взаємодії з іншими традиційними культурами та визначення перспектив у сучасному світі.

У чому ж саме полягає довготривалість побутування української народної художньої культури в її поліфункціональності та культурній інтра- й екстраполяції?

У XXI столітті, в період зміни індустріального етапу піднесення суспільств на постіндустріальний, природною стає спричинена фундаментальною зміною архітекtonіки комунікативних властивостей людського суспільства загальна криза системи цінностей. Американський культуролог А. Тоффлер вважає, що теперішній момент являє собою другий великий розкол у людській історії, сумірний по значимості тільки з першим розчленуванням історичної цілісності – переходом від варварства до цивілізації [8, 150]. Аналогічно оцінює проблему сучасної культури і М. Каган, який зауважує, що "почалася небувала по глибині, масштабам і наслідкам культурна революція, що ставить усе населення планети в положення біфуркації – тобто необхідності вибору подальшої траєкторії руху – чи шукати шлях виходу з нинішнього хаосу до нової форми упорядкованості суспільного буття і свідомості, чи ж бездумно продовжувати йти шляхом індустріальної цивілізації, поглиблюючи смертельний конфлікт із природою в ім'я минутих переваг, за відомим принципом французького короля: "після нас – хоч потоп" [4, 282].

Сьогодні соціум переживає черговий, можливо, найвідповідальніший в історії перехідний період від однієї системи цінностей до іншої. Нині у вітчизняній і світовій науці відбувається переосмислення досягнень і прорахунків культурних практик, які мали місце в СРСР. Їх вже не розцінюють з позиції лише регресивної заперечності, чим особливо відрізнялося останнє десятиліття минулого століття. Переосмислення сутності і значення художньої культури XX ст. припиняє редукування її як поняття культури тоталітарного типу, обмеженого оціночними функціями, і дозволяє теоретично розкрити всю міру складності і суперечливості цього культурного феномена. Практика сучасних трансформаційних процесів показує, що в культурі не повинно бути руйнування духовних традицій. Культурна спадщина мусить бути збережена і примножена.

Значущість і статус форм народної художньої культури – художньої самодіяльності, фольклоризму, неофольклоризму, фольклору субкультур, їхня естетична цінність і право на існування в наші дні є предметом багатьох наукових дискусій. Дехто з авторів не визнає естетичної цінності новацій, на противагу їм решта доводить, що немає потреби зберігати архаїчний фольклор, що новій генерації потрібна інша творчість, більш сучасна й відповідна реаліям сьогодення. Проте, на нашу думку, такі дискусії позбавлені сенсу: народна художня культура за своєю суттю є не що інше, як втілений світ цінностей різних поколінь. Попри те, що цінності становлять ґрунт культурного буття людини і, виконуючи соціально нормативну функцію є історично-наскрізними, кожне нове покоління здійснює свій внесок у їх транскрибування в певний період часу. Вічні цінності можуть знаходити нове звучання в новітніх формах. Підкреслимо, що цінності, виражені архаїчною чи руралістичною культурами, язичницького чи землеробського світів залишаються і нині актуальними і, трансформуючись, проникають в усі пласти народної культури, включаючи її найсучасніші форми: неофольклор, аматорську творчість, художню самодіяльність.

Відтак цінним феноменом української культури є збереження автохтонного культурного коду та наявність перспектив для консервативно-революційного розвитку, що передбачає поєднання сучасного культурного дискурсу, модерністської та постмодерної культурної мови, а також сакрального виміру традиційної культури. На наше глибоке переконання, український варіант модернізації культури має відбуватися саме за допомогою традиції, а не шляхом відмови від неї, як це сталося в більшості західноєвропейських культур. В умовах постмодерну та постіндустріального суспільства подібний досвід вкрай необхідний, оскільки дозволяє шукати нових шляхів культурного розвитку і рятуватися від духовної вичерпаності та спустошеності доби пізнього модерну й постмодерну. І хоча, як уже зазначалось, український культурний процес нерідко звинувачують у провінціалізмі, селянськості, містечковості, "шароварщині", недорозвиненості власне міської культури, саме ми, українці, маємо відрізнити псевдонародну стилізацію від автохтонної традиційної культури, якої в сучасному світі стає, на жаль, все менше.

Отже, в реаліях сьогодення українська народна художня культура, звичай, фольклор в контексті етнічної самосвідомості та як чинники національної самоідентифікації українства без сумніву допоможуть кожному українцю ідентифікувати себе з національною культурою свого народу.

Варто відзначити, що нині спостерігається тенденція до інтеграції України у світовий художній простір. Українське мистецтво швидко стає на шлях освоєння нових мистецьких форм і течій. Українські митці в просторово-часових реаліях постмодерну стабільно представляють свої роботи на світових бієнале. І хоча й дотепер сучасне українське мистецтво, яке довгий час "випадало" з художнього контексту Європи та світу, стикається з достатньою кількістю внутрішніх та зовнішніх протиріч і перепон, його потенціал вражає і залишає перспективу на майбутні здобутки.

Отже, у вітчизняній культурологічній думці сьогодення відбувається процес переоцінки художнього досвіду та переосмислення українських та зарубіжних художніх процесів ХХ століття, які ще до недавнього часу здебільшого розумілися лише з позицій тривалого тиску схоластичних ідей радянської доби.

Протягом останнього десятиліття сучасне українське мистецтво (Contemporary art) вже зайняло своє місце у просторі світового художньо-мистецького процесу, надавши можливість наукового осмислення та аналізу сучасних мистецьких пошуків на ґрунті нових методологічних принципів.

Аналіз трансформацій української народної художньої культури в просторово-часових реаліях постмодерну показав, що українська культура продовжує переживати період свого становлення, національного утвердження цивілізаційних цінностей, модернізаційного і постмодернізаційного структурування. Суперечливі, іноді навіть протидійні тенденції розвитку української художньої культури нового тисячоліття віддзеркалюють характерні ознаки перехідного суспільства.

У суспільстві постійно відбувається пошук шляхів відтворення культурних традицій у побуті й у народній свідомості. Традиційні форми фольклору варіюються, обновлюються, що дає фольклорним творам друге життя тому, що вони відповідають новим естетичним і моральним цінностям сучасного суспільства. Сьогодні існують різні точки зору на методи і способи збереження сільської традиції в місті. Індустріалізація й урбанізація всюди створюють нові соціально-економічні умови, не сприятливі для збереження традиційного фольклору, за яких останній потребує цілеспрямованої підтримки і застосування засобів його "консервації". Ці ж умови викликають народження нових видів побутової музики та форм їхнього виконавства, нове соціальне середовища їхнього поширення. Тому необхідно розглядати усі форми народної художньої культури як єдину структуру, в якій усе взаємозалежне, взаємообумовлене.

Отже, українська народна художня культура у просторово-часових реаліях постмодерну – це оригінальний синтез різних інтерпретацій народних традицій. Проте в дискурсі розвитку актуального мистецтва значних змін зазнають структура і функції народної художньої культури, спостерігається деяка підміна фольклорної дії видовищами, що в цілому відповідає нинішній соціокультурній ситуації "візуального повороту", однак вихолощує народну традицію.

На нашу думку, сучасній українській культурі потрібна не тільки екстенсивна допомога та структурні зміни (системна перебудова культурної сфери, збільшення інвестицій, поява ефективного кінобізнесу та шоу-бізнесу, цільова підтримка окремих пріоритетних культурно-мистецьких проєктів, створення суспільних, політичних та економічних умов для розвитку культурного процесу, державне замовлення на певні продукти масової культури – наприклад, на виховні історичні та патріотичні проєкти, приміром, телесеріали), а й певний перегляд наріжних засад культурного процесу – навіть на рівні належної інтерпретації найкращих здобутків української культурної спадщини та "розширення свідомості" сучасних митців. Можна з впевненістю стверджувати, що грамотне позиціонування, просування та інтерпретування української культури – і сучасної, і традиційної, і класичної – як усередині країни, так і поза її межами, може зміцнити український дискурс та переформатувати його на максималістичних началах, повернути до нього увагу, а за певних умов створити моду на українське.

Використані джерела

1. Голубовский Е. Проект "Смутная алчба": Александр Ройтбурд / Евгений Голубовский, Евгений Деменок // День, 2010. — 28 октября. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.artukraine.com.ua/articles/130.html>.
2. Дорошенко К. У нас не всі готові зрозуміти, що можна жити в неідеологізованому суспільстві [Інтерв'ю з Олександром Ройтбурдом] / Костянтин Дорошенко // День : Венеція — Київ, № 127, 2001. — 20 липня. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=63912&mainlang=ukr>
3. Ильин А. Н. Субъект в массовой культуре современного общества потребления (на материале китч-культуры): Монография / А. Н. Ильин. — Омск : Амфора, 2010. — 376 с.
4. Каган М. К проблеме переходного типа культуры / М. Каган // Античная культура и современная наука. Сб. ст. — М., 1985. — С. 317-321.
5. Кан А. С. Швеция и Россия в прошлом и настоящем / Кан Александр Сергеевич / Российский гос. гуманитарный ун-т. — М., 1999. — 358 с.
6. Колесникова Л. В. Художній час як проблема онтології мистецтва / Колесникова Любов Вікторівна // Дисертація канд. філос. наук: 09.00.08. — К. : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. — 20 с.
7. Садовенко С.М. Особливості художнього процесу перехідної доби ХХ-ХХІ століть: загальнотеоретичні аспекти / Садовенко Світлана Миколаївна // Культура і сучасність : альманах. — К. : Міленіум, 2012. — № 2. — 262 с. — С. 107-113.
8. Тоффлер А. Футурошок : [пер. с англ.] / А. Тоффлер. — СПб. : Лань, 1997. — 464 с.
9. Чернієнко В. Хронотопна цінність ідентичності / Володимир Чернієнко // Філософія гуманітарного знання : соціокультурні виміри. Матеріали Міжнародної наукової конференції 26-27 жовтня 2007 р. — Чернівці : Рута, 2006. — 271 с.

10. Шейко В. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації: Монографія / Шейко Василь, Александрова Марина. — К. : Ін-т культурології АМУ, 2009. — 312 с.
11. Шейко В.М. Культура України в глобалізаційно-цивілізованому вимірі (історико-методологічні аспекти) : монографія / Василь Шейко ; Національна акад. мистецтв України, Ін-т культурології. — К. : Інститут культурології Національної академії мистецтв України, 2011. — 624 с.
12. Adorno T. Aesthetic Theory (Theory and History of Literature) / Adorno, Theodor W. — Publisher: Univ Of Minnesota Press; 1 edition (August 12, 1998). — 416 p.